

FRED HIRSCH:

A LIBERÁLIS PIAC MINT ÁTMENETI ESET

A „ki mit kapja” kérdésének jelenlegi megoldatlanságát és a piaci gazdaság működési zavarait egyaránt úgy tekinthetjük, mint egy, a történelemben mélyen gyökerező folyamat felszíni megnyilvánulásait. Régóta lappangó konfliktus kerül itt felszínre.

17. századi angol kezdetei óta sajátos problémája a liberalizmusnak az, hogy meghatározatlan gyakorlóinak köre. Lényegében a középosztályok mozgalma volt, a király és arisztokrácia politikai hatalma elleni harcában azonban alulról jövő támogatást élvezett, követeléseit népmozgalom tette magáévá. A győztes burzsoá forradalom vívmányai három fő területen – polgári szabadság, politikai jogok és gazdasági lehetőségek – elterjedtek alsóbb szinteken is, ennek mértéke és üteme azonban jelentősen eltérő volt.

Elsőnek a polgári szabadságjogok váltak közkinccsé, ez alól jelentősebb kivételt csak az Egyesült Államok nem fehérbőrű lakossága jelentett. Majd a 19. század nagy küzdelmei meghozták a politikai jogokat is. A század végére világossá vált, hogy a liberálisok kezdeményezte választójog-kiterjesztésnek nem lehetnek osztrályhatárai. Önálló mozgatóerőt kaptak azok az elvek, amelyek a középosztály számára megkönnyítették és törvényesítették a politikai hatalom megszerzését. Így a burzsoá politikai hatalmat saját győzelmé kezdte aláírni. Az általános választójog végső kivívásához az utolsó lökést az első világháború adta meg, azzal a korábban példátlan felhívással, amelyben az állam az összes dolgozó férfi és nő együttműködését kérte. Nagy-Britanniában mindkét világháború tartósan és jelentősen kiterjesztette a politikai hatalomban ténylegesen részt vevők körét, értve ezalatt a népességnek azt a hányadát, amely törvényesen követelhet részvételt az államhatalom gyakorlásában.¹

Az Egyesült Államokban a teljes körű politikai jogok kiterjesztése az egész felnőtt lakosságra ténylegesen a 60-as évekbeli választókereteket újraszabályozó törvényhozó gyűlésekkel és az 1965-ös Szavazási Jogok Törvényével fejeződött be. A középosztály esetében a politikai választójog megszerzése követte a gazdasági felemelkedést. Többé-kevésbé gazdasági erejük következménye, a gazdasági realitás politikai elismerése volt. A munkásosztály és a szegény, vagy hátrányos helyzetű etnikai csoportok esetében az egyenlő politikai jogok megszerzése megelőzte a gazdasági felemelkedést. Az állampolgári és politikai jogok teljes egyenlősége a gazdasági teljesítmények feltűnő egyenlőtlenségével járt együtt. Ez a meg hasonlottság létrehozta saját dinamikáját. Az érintett egyének és csoportok meg nem szűnő gazdasági hátrányai korlátozták formális jogaik érvényesítését a teljes politikai hatalom megszerzésére, mivel annak is gazdasági hatalom az alapja. Követelni kezdték a gazdasági lehetőségek egyenlőbb elosztását politikai intézkedések útján, vagyis „egyenlő gazdasági lehetőségeket”; e követelés ereje annyira megnőtt, hogy az egyenlőbb gazdasági elosztás érdekében politikai intézkedéseket kényszerítettek ki.

A hagyományos liberális elemzés éles különbséget tesz az egyenlőség alábbi két kritériuma között: a lehetőségek egyenlősége, amelyik azt az általánosan helyeselt elvet jelenti, hogy a verseny kezdetén mindenki egyenlő eséllyel induljon és a végeredmény egyenlősége, amit egy sokkal radikálisabb és lényegesen többet vitatott koncepció javasol, amely szerint a verseny végeztével az eredmények azonosak kell legyenek.

A különbségteltet feloldja annak eldöntetlensége, hogy mit jelent az egyenlő indulás, vagy – és ez végsősoron ugyanazt jelenti – hogy a verseny során milyen képességek bizonyulhatnak hasznosnak.² Következésképpen, egy látszólag meghatározható fogalom keresése során eljutunk egy gyakorlatilag meghatározhatatlanhoz.

A fenti gondolatsor töltötte el félelemmel szkeptikusok hosszú sorát, Edmund Burke-vel és Alexis de Tocqueville-lel kezdődően. A tulajdonosok választójoga lehetővé tette a nincstelnek szavazati jogának megadását is. A tulajdonnal nem rendelkezőket nem korlátozná annak a kockázata, hogy a fennálló társadalomban rendelkeznek veszítenivalóval. Felelőtlenségük és

tudatlanságuk miatt azután az államtól a lehetségesnél többet követelnének. Azt akarnák, hogy állami kárpótlást kapjanak olyan hátrányért, amelynek oka a természet. A nép nem nyugodna bele abba, hogy a politikai vezetés és gazdasági erő olyanok kezében legyen, akik megértik ezeket a realitásokat. A nép jobb jövőt ígérgető demagógok befolyása alá kerülne, ami előbb-utóbb veszélybe sodorná a jólét gazdasági és politikai alapjait.

Ezek a félcélmek mélyen gyökerestek a liberálisok gondolkodásában.³ Megerősítették John Stuart Mill fenntartásait a választójog teljeskörű kiterjesztését illetően. Ezért tartott Walter Bagehot attól, hogy a választójoggal újonnan felruházott munkásosztály nem követné a kis boltosok példáját a rang és gazdagság magasabbrendű bölcsességébe való belenyugvásba, így az út nyitva állna „az alsóbb osztályok politikai szövetségre lépéséhez, (ami) létét és céljait tekintve egyaránt förtelmes gonoszság”.⁴

I.

Keynes volt az, aki – szinte mellékes módon, a versailles-i békeszerződést elítélő írásának bevezető részében – felfedte a mélyebb okát annak, miért okozhatja a politikában való általános részvétel az egyensúly felborulását. Szokatlan módon, neomarxista kategorizálást használva, azt állította, hogy az 1870. és 1914. közötti aranykorban az európai gazdaságok azért érthettek el rendkívüli előrehaladást, mert a tőkésck számára megengedték a közösen megtermelt javak nagyobb részének kisajátítását, a dolgozó osztályokat pedig kényszerrel, rábeszéléssel vagy hízelgéssel rávették arra, hogy csak nagyon kis részt követeljenek.⁵ Ennek a gyakorlatnak hallgatólagos feltétele és társadalmi racionalitása az volt, hogy a tőkésck az elsajátított többletterméket ne fogyasszák el, hanem juttassák vissza a tőkefelhalmozás folyamatába. A munkásoktól el kellett orozni jogos részüket, a tőkéscket pedig orvul megakadályozni felduzzasztott részesedésük élvezetében, mert csak így lehetett az össznépi torta méretét akkorára növelni, hogy idővel mindenkinek szép szelet jusson majd belőle. De 1919. borús napjaiban Keynes úgy látta, a kettős elorozás lelepleződött: „A háború feltárta azt a lehetőséget, hogy mindenki fogyaszthasson és megmutatta annak hiábavalóságát, hogy sokan megtartóztassák magukat. De ráirányította a figyelmet arra az általa nem említett területre is, ahol a hallgatólagos egyezés csorbát szenvedett: arra, hogy a munkások és tőkésck együttes önmegtartóztatásának eredményeként létrejött tőkejavak kizárólag a tőkésck birtokába és ellenőrzése alá kerültek.

Világos volt, hogy veszélyes lenne nevén nevezni az elorozást.

Ha mindenki gyümölcsöket akarna, a fa léte kerülne veszélybe. Mindamellet a korábban létezett egyensúly és visszafogás alapjait csupán olyan „instabil pszichológiai feltételek” képezték, amelyek ha egyszer megszűnnek, többé nem állíthatók helyre. A polemikus szándék, ami Keynest arra inspirálta, hogy ezt az áttekintést beillesse a „karthagoi” béke elleni támadásába, hozzájárult ahhoz, hogy e gondolatok jelentősége nem kis részben még saját maga előtt is rejtve maradjon. A kapitalizmus saját eredményei által szabályozott racionális rendszer, s mint ilyen, nem állhat elő nyíltan azzal, hogy legfontosabb eredménye a „ki mit kap” kérdésének rendezése.

A piaci kapitalizmus működését megkönnyítő erkölcsi vákuum egyben aláásta annak hosszútávú stabilitását. Hogy ezzel megbírkózzon, a rendszer tükör-logikára kényszerült. Keynes koncepciója szerint viszont mindent nyugodtan felfedhet akkor, mikor saját sikerei következtében már mindenkit el tud látni elegendő földi jóval. Így a keynesi rendszer vége, csakúgy, mint Marx rendszeré, a gazdasági szűkösség megszűnésétől függött.

Mégis, a kapitalizmus és a fogyasztásorientált szocializmus egyaránt olyan dinamizmussal bír, amely lehetetlenné teszi a gazdasági szűkösség megszüntetését az anyagi javak termelékenységének növelése által. A jobb helyzetért folytatott versengés erősödik, s ez már magában további anyagi szükségleteket teremt. Ez a káros interakció visszatérő témája ennek a könyvnek. Mindenesetre a gazdaság outputjaira vonatkozó követelések problémája az utóbbi fél évszázadban sem vesztette el aktualitását egy pillanatra sem.

Visszatérve a történelmi áttekintéshez, a gazdasági követelések különösen sürgetővé váltak az első világháborút követően. A téma aritmetikai megközelítése ekkor kezdte a nemzeti jövedelem eloszlására vonatkozó becslések formáját öltetni. Az eloszlás piramis alakot mutatott, ez pedig azt

jelentette, hogy a csúcs leemelésével nem nagyon lehetne az alapot növelni. „A piramis optikai csalódást okoz, amely miatt a csúcs magassága túlzottnak, az alap szélessége pedig elenyészőnek tűnik.” – mondta R. H. Tawney (1931-ben), arra a „tiszteletreméltó kísértetre” utalva, amely időről időre feltűnik napjainkban is.⁶

A gazdasági fejlődés megszüntette a dolgozó tömegek nyomorát, a szegénységet, mint alapvető biológiai szükségletek kielégíthetetlen maradását, pedig csak öregek vagy testi fogyatékosok kisebbségi csoportjainál hagyta meg. Az alap elkeskenyedett, a tömeg feljebb vándorolt, így a fejlett gazdaságok jövedelemeloszlása csúcsára állított rombuszsal ábrázolható. Az a politikai gazdaságtan, amely az európai merkantilizusból és az ipari forradalomból nőtt ki, ilyen módon egymással ellentétes jellemzők kombinációját dolgozta ki:

1. Gazdasági hajtóereje alapvetően a piaci kapitalizmus.

2. Politikai legitimitációja az általános részvétel elve.

3. Korlátozó ereje gazdasági szempontból a piramis alakú jövedelemeloszlás, amely később csúcsán kiegyensúlyozott rombusz alakra módosul, ahol a civilizált élet és fogyasztás csúcsai csak kevesek számára elérhetőek.

Bármely két felsorolt jellemző összefért egymással, de a három együtt már nem. A huszadik században hullámzó kimenetelű harc folyt – a piacon, a politikai arénában, teoretikusok és harcosok között, szívek és elmék uralmáért vívott csatákban – mind annak eldöntésére, hogy a három elem közül melyiket kell elhagyni.

Néhány szocialista irányzat – a marxista analízis egyáltalán nem tartozik közéjük – szerint a piaci kapitalizmus a főleges elem. Ha a jövedelemelosztást valamilyen mértékben az állam irányítja, nem annyira piaci hatalom, mint inkább szolgálatok szerint, akkor az általános részvétel a gazdasági szükségességgel összhangba hozható. Ezt úgy lehet megvalósítani, hogy leszállítjuk az egyéni fogyasztás engedélyezett szintjét – vagyis lefelé nivellálunk.⁷

A piramis, vagy csúcsán kiegyensúlyozott rombusz teteje felől laposra nyomódik össze. A marxisták megvetéssel tekintettek arra a lehetőségre, hogy a jövedelemelosztás és az állami befolyás elkülönüljön a termelés társadalmi szervezésétől.⁷

A politikai skála másik végéről, valamint a lefelé nivellálás tudatos ellentételeként, leginkább a teljes politika-gazdasági demokrácia elvét tekinthetjük kakukktojásnak; mindenesetre az általános részvétel elvét fel kellett adniuk azoknak, akik nem kívánták a gazdasági élet tudatos állami befolyásolását. Joseph Schumpeter és Friedrich Hayek voltak ennek a nézetnek meggyőződéses hívei. A lehetőségeket meghaladó igények problémájának ez a két megoldási alternatívája – megszabadulni a kapitalizmustól, vagy lemondani az általános részvételről – láthatóan tökéletesen ellentétes egymással. A fennmaradó lehetséges kombinációhoz már nem szükséges ekkora ellentét. Itt maga a meggazdagodás vált kényszerre. Ez nagyjából a gazdasági növekedés perspektíváját jelentette, amelynek mindaddig, míg járható útnak látszott, nem nagyon lehetett ellenállni.

A számok ismét önmagukért beszélnek. Az általános növekedési ütemek olyan magasságokba vittek, amelyeket egy statikus mennyiség mégoly szigorú elosztásával sem lehetett volna megközelíteni.

Az egy főre jutó bruttó nemzeti termék évi 2 százalékos növekedési üteme, amelyet a múltban ipari társadalmak hosszú időszakokra fenntartottak, s amelyet a hatvanas években szerénynek tekintettek, még ez az ütem is generációnkénti megkétszereződést jelent. Ezen – és csakis ezen – a módon a ma még az alpnál levő tömegeket idővel a csúcsig fel lehet emelni. Magát a gazdasági növekedést serkenti az a folyamat, amelynek során egyre alacsonyabb rétegekhez jutnak el azok az új és fontosnak tartott szükségletek, amelyek kialakulását a legfelül levők lehetőségeinek megfigyelése előzi meg. A növekedési folyamat azt eredményezi, hogy ezeket a szükségleteket idővel kielégítik. Ami az egyik generációnak még luxus, az a másik számára megszokott, a harmadiknak pedig már szükséglet, amint ez lejátszódott az autóról, a mosógépről, a televízióról és a külföldi utazás esetében ebben a században, korábbi századokban pedig téglaházakkal és üvegtáblákkal.

Ily módon az egyenlősítő tendencia időbeli eltolódással és igen kifinomult módon nyilvánul meg. Ennek oka az, hogy ez a „dinamikus egalitarianizmus” az aktív egalitáriánus politika

mellőzésének függvénye, sőt, tulajdonképpen a mellőzésnek köszönheti létét. Természetes következménye a koordinálatlan egyéni cselekedetekre adott piaci válaszoknak, hajtóereje pedig a fennálló viszonyok egyenlőtlensége egy adott pillanatban. Ezek a statikus egyenlőtlenségek adják az általános haladás ösztönzőit és eszközeit egyaránt. Ami ma a jómódúak luxusa, az holnap mindannyiunk számára elérhetővé válik. A gazdasági haladásban, mondja ez az elmélet, a jómódúak élesapát alkotnak, adott pillanatban mások fölött élvezett jövedelmi és fogyasztási fölényük pedig az általános haladás dinamizmusának integráns részét képezi.

Az az igen régi koncepció, amely szerint a jó dolgok lefolyanak, vagy leszivárognak a felsőbb rétegekből az alsókba, már a Smith által írt *Nemzetek gazdaságában* is jelentős szerepet kap. Újabbkeletű az a nézet, amely szerint a gazdasági növekedés az idő múlásával egyenlősítő hatást fejt ki. Sokan tárgyalták és vitatták már a gazdasági növekedés és a jövedelemelosztás közti kapcsolatot. Bizonyítékok vannak arra, hogy a fejlődés korai szakaszaiban nőnek a jövedelemkülönbségek, később pedig csökkennek. De ezek az egyenlősítő tendenciák főként a két világháború idején hatottak, valamint olyan akut inflációs időszakokban,⁹ mint pl. a hatvanas évek vége és a hetvenes évek első fele.

II.

A növekedésnek, mint dinamikus egyenlősítő erőnek a legemlékezetesebb elemzését két brit szociológus, Michael Young és Peter Willmott végezte el. Daniel Bellnek, végősoron de Tocqueville által inspirált, elemzését véve kiindulópontként, a növekedést mint katonai menetoszlopot ábrázolják. Az oszlop rangsora a jövedelemelosztást tükrözi, amely később, az oszlopnak mint egésznek előrhaladása közben is többé-kevésbé változatlan marad. Az elől masfrozők általában „elsőként változtatnak irányt. Az utolsó sor az elsőtől mindig ugyanannyira van, a köztük levő távolság nem csökken. De amint a menetoszlop halad, az utolsó sor el fogja érni és túl is fogja haladni azt a pontot, amit az első sor korábban elhagyott ... A hátul állók nem kerülhetnek az elsők közé, hacsak nem úgy, hogy a rangsor megsértésével előre rohannak, de mivel az oszlop folyton halad, remélhetik, hogy idővel eljutnak oda, ahol az elsők korábban *voltak*.”¹⁰ Világos, hogy a proletárok helye nem az élesapában van, éppen ellenkezőleg.

E szemlélet gyengécsége a közszükségleti cikkek iránti fetiszizmusa, a szó korábban már tárgyalt értelmében. Figyelmen kívül hagyja, hogy mire a hátvéd eléri a vágyott helyet, addigra az oszlop átvonulása már megváltoztatta azt. A változások nem csak lélektaniak, amelyeket a fogyasztásban, vagy más tevékenységekben lelt kielégülés előzetes elképzelésének hatása okoz. Bizonyos javak vagy lehetőségek nagyobb bősége azok tulajdonságait objektív, nem pszichológiai módon is befolyásolja azáltal, hogy befolyásolja azt a környezetet, amelyben használják őket. Hogy ez milyen módokon történhet, arról már elég szó esett. Itt csak arra emlékezzünk vissza, hogy a Young-Willmott-féle menetoszlop hátsó soraiban masfroző család számára az autó megszerzése akkor, mikor a hobbi-autóztatás örömét már elrontották a zsúfoltság és a parkolási megszorítások – mikor az autót nélkülözhetetlenné teszi a romló tömegközlekedés, valamint az otthon, munkahely és a társadalmi tevékenységek színhelyei közötti gyors mozgás szükségessége – akkor ennek a családnak az egykor áhított autótulajdonosi mérföldkőhöz érkezés nem annyira egy alárendelt pozícióból való megszabadulásnak tűnik, mint inkább változatlanul alacsonyrendű életvitelük egy újabb elemének. Vagy, mint ahogy egy középosztálybeli szakember megjegyezte, mikor az olcsó charter légitársaságok számára is lehetővé tették egy távoli, egzotikus ország meglátogatását: „Most, hogy megengedhetem magamnak azt az utat, tudom, hogy csalódni fogok.”¹¹

Az a feltételezés, hogy ami ma az elit kiváltsága, azt holnap a tömegek követelni fogják és meg is szerzik, mélyen belerögződött a nyugati társadalomba. Meghúzódik a társadalmi tervezés jó része mögött, a jövőkutatók számára pedig szentírás. Vonzerejét mindkét esetben annak köszönheti, hogy alkalmas a kvantitatív tervezésre, és hogy látszólag objektív becslésekre ad lehetőséget.

A jövő megtervezésekor csupán a jelent kell megfigyelnünk, hogy aztán múltként extrapolálhassuk. A gazdagok és szegények mai helyzetének keresztmetszete kirajzolja a csúcspont alatt élők jövőbeli felemelkedésének útját, minthogy az általános növekedés olyan gazdasági helyzetbe fogja emelni őket, amilyenben ma a gazdagok vannak. A közlekedés, lakásépítés és

oktatás társadalmi tervezése jelentős mértékben támaszkodik erre az alapfeltételezésre.¹² Ezáltal a feltételezés jelentős részben önmagát beteljesítő jóslattá válik.¹³ Ilyen feltételek mellett a gazdasági outputok védekező jellegűek is lehetnek – mint például a saját autó iránti igény, amit a tömegközlekedés elhalása tesz szükségessé. Az ilyenfajta befolyásolás a hátvédet arra serkenti, hogy megkísérelje az élcspathoz való felzárkózást, az pedig komoly hajtóerő a megnövekedett gazdasági aktivitásra, amit röviden gazdasági növekedésnek szokás nevezni. De a jelenlegi helyzetben a gazdasági teljesítmény növekedése „bruttó” értelemben fog jelentkezni, vagyis az egyén jólétét olyan szintre emeli, amire az illető gazdasági aktivitás nélkül nem juthatott volna. Azt a mértéket, amelyben a gazdasági aktivitás növekedése a fennálló helyzetre negatív hatást gyakorol, mint pl. esetünkben a városi zsúfoltság növelése, elképzelhetjük egy menetírányal ellentétesen működő mozgójárdaként, amelyet a menetoszlop mozgása működtet.

A gazdasági növekedés durva koncepciója mellőzi az ilyenfajta komplikációkat, és a nemzeti termék növekedését az egyéni gazdasági haladás összegezésének tekinti. Hogy az egyéni tapasztalat ilyen általánosítása csak milyen kis mértékben lehetséges, az a jelen könyv egyik fő témája. Nem szándékozzuk kétségbevonni azt a régi tapasztalatot, hogy az egyének összessége valódi és alapvető gazdasági teljesítmények elérésére volt képes.

A – részben technológiai haladásnak köszönhető – termelékenység-növekedés a jövedelemelosztás csatornáin keresztül megnövelte az anyagi javak mennyiségét. Növelte a társadalmi jólétet is, amit lemérhetünk néhány alapvető jelzőszámmal: várható életkor, egészségügyi ellátás elterjedtsége, írni-olvasni tudás. Ez az anyagi természetű előrehaladás két különböző, párhuzamosan működő növekedési folyamatnak köszönhető. Harmóniájuk azonban nem tekinthető többé eleve adottnak.

III.

A növekedés két folyamatát egyéni és kollektív előrehaladásnak nevezhetjük. Az egyéni előrejutás középosztálybeli jellegzetesség volt; az egyén boldogulása teljesítményétől vagy pozíciójától függ, ennél fogva nincsenek határai. A kollektív előrehaladás hagyományosan jellemző a fizikai dolgozókra Európában, bizonyos etnikai vagy alacsony jövedelmi csoportokra pedig az Egyesült Államokban. Az egyén előrehaladását akadályozza a ranglétra hiánya, amelyen így nem lehet egyre jobb pozíciók megszerzésével felfelé lépkedni, emellett, vagy ezzel együtt, korlátozó tényező a faji vagy nemzetiségi diszkrimináció is; haladást csak a csoporttal együtt, annak segítségével lehet elérni. A piaci hatalom kollektív formában van jelen, nem az egyén belső jellemzője. A helyes magatartás tehát a testvéri összetartás lesz, nem pedig a versengő individualizmus. Az egyén elvárásai korlátozottak; a munkás helyzetét meghatározó referenciacsoport saját osztályán belül csak kis mozgástérrel rendelkezik.¹⁴

Mindaddig, amíg a kollektív célok csak az anyagi szektoron belüli gyarapodásra vonatkoznak, olyan javak megszerzésére, amelyeket mások ellátásának mennyiségi vagy minőségi korlátozása nélkül biztosítani lehet hosszú távon is, ezen a területen lehetséges a gazdasági előrejutás anélkül, hogy a középosztályok előrejutását biztosító egyéni versengés csorbát szenvedne. A növekedési folyamat a pozicionális szektorra is kiterjed, amely természeténél fogva egyéni versengés színtere, a nyertesek kis csoportja sajátítja ki. Ez a terepe a hagyományos burzsoá éthosznak, amely a csupán kevesek által megszerezhető díjakért és jutalmakért folytatott szüntelen versengést hirdeti, versengést lehetőségekért, kiváltságokért, kormánypozíciókért, vezető helyekért. Itt csak a többiek rovására lehet felemelkedni, burzsoá módon, nem pedig velük együtt, ahogy az kollektivistáknál vagy proclároknál szokás. A kollektív előrejutásnak, a tömegek e hagyományos növekedési folyamatának, ebben a szektorban nincs helye. Ha mindenki javítana helyzetén, az csupán a versengést erősítené, és megnyújtaná az egymással való leszámolás folyamatát. Hogy az általános gazdasági haladás csorbát ne szenvedjen, vagyis, hogy elkerülhetőek legyenek a pozíciókért versengők túlkínálatából fakadó káros jelenségek, a két folyamat többé-kevésbé elkülönülve, interakciók nélkül kell hogy végbemenjen.

Mégis, a piaci kapitalizmus fejlődési folyamatára az jellemző, hogy idővel lerombolja a választófalat. A középosztálybeli anyagi és kulturális értékek elterjedése maga is az egyéni

gazdasági haladás hajtóerejévé válik, ami természetes következménye a politikai legitimitáció miatt egyre inkább a liberális kapitalizmus alaptételévé váló általános részvételi elvnek. *Csakhogy, miközben a burzsoáz célok elterjedése a társadalmi skála alsóbb részein megerősíti a szabadpiaci kapitalizmus politikai legitimitációját, gazdasági teljesítményét végsősoron lerontja.* Alapvetően kisebbségi lehetőségeket terjeszt el a kisebbségen kívül állók között, akik ezeket csak egymás kárára vehetik igénybe.

Következőként megjelenik a kielégítetlen egyéni igények miatti frusztráció éppúgy, mint a szociális infrastruktúrát érintő költséges és kiszámíthatatlan hatások egész sora.

Sokáig úgy vélekedtek, hogy fejlett társadalmakban a középosztálybeli értékek állandó terjedése a néptömegek körében integráló erőt jelent. Úgy tűnik, a liberális kapitalizmus teljesítményeinek megkoronázása az lesz, ha mindenki középosztálybelivé válik. John Stuart Mill és Alfred Marshall egyaránt úgy vélekedtek, hogy az ipari munkásosztály elégedetlenségének oka a nehéz munkakörülmények miatti érthető felháborodás; a jövőben viszont remélhetőleg lehetővé válik majd, hogy a gazdasági és oktatási fejlődésnek köszönhetően eltűnjön a „munkások és úriemberek közti hivatalos megkülönböztetés”, miáltal „mindenki úriemberré válik, legalábbis foglalkozása szerint”.¹⁵

Századunk ötvenes éveiben szociológusok egy csoportja részletesen kidolgozta ezt az irányzatot, megalkotva a *burzsoalizálódás*, vagy másképpen deproletarizáció tanát. Úgy vélték, hogy a társadalom egyre jobban magáévá teszi majd a középosztálybeli értékrendet és viselkedési normákat, minthogy folyamatosan nőtt azoknak a száma, akik elsajátították a hagyományos középosztálybeli fogyasztási szokásokat (különösen a tartós javak vonatkozásában), az általuk kedvelt lakókörzetekbe (külváros) költöztek és bár kisebb mértékben, hozzájuk hasonló munkavégzési szokásaik lettek (inkább „szolgáltató”, mint fizikai munka).

Ezzel az egyéni lehetőségeket és az egyén mozgásterét kihangsúlyozó tannal komolyan kellett foglalkozni. Két brit szociológus, John Goldthorpe és David Lockwood vizsgálatai annak megállapításához vezettek, hogy a jövedelmi és fogyasztási szint számottevő emelkedése nem iktatta ki a kollektív orientációt, mint ipari vagy politikai eredmények elérésének eszközeit.

A megnövekedett jólét inkább azt eredményezte, hogy a Munkáspárt támogatása és a szakszervezeti munkában való fokozott részvétel egyre határozottabban egy bizonyos cél, nevezetesen a magasabb egyéni reáljövedelem elérésének eszközévé váltak. Valójában a fizikai dolgozók egyre inkább magukévá tették a liberális piaci rendszer céljait. Közös szervezeteiket egyre jobban egyéni követeléseik eszközévé tették. Sajátos munkahelyi helyzetük folytán – ranglétrának és számottevő egyéni felemelkedési lehetőségeknek a hiánya – a kollektív fellépés vált boldogulásuk kivívásának természetes eszközévé.¹⁶

A nagyobb jólét, valamint a vele járó hatalmasan megnövekedett ismeretsegek és érintkezések a népesség különböző életszínvonalú és eltérő magatartási mintákkal rendelkező csoportjai között, más, eddig fel nem derített tényezőkkel egyetemben szintén ahhoz vezetett, hogy ledőltek a fizikai dolgozók referenciacsoportjait elkülönítő határok. A termelőmunkások elvárásai nagymértékben megnöttek, kibővültek összehasonlításai alapjaik. Úgy tűnik, a fejlett országokban (és nem csak ott) ez általános jelenség. Ugyanakkor, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban egyaránt, egyre szélesedő hasadás keletkezett a szellemi munkában, mivel a terjedő gépesítés és a cégek növekvő méretei jelentősen korlátozzák az egyéni kezdeményezés és a hivatalnoki munkában elérhető egyéni felemelkedés mértékét. Különösen Nagy-Britanniára jellemző, hogy a bürokratizálódás következtében gyorsan megnőtt e szektor szakszervezeti aktivitása, leginkább az alacsony beosztású szellemi dolgozók között. Szakszervezeti aktivitás és bürokrácia egymás erősítőivé váltak a hivatali szektorban.¹⁷ További tényezőként járul ehhez a defenzív jellegű szakszervezeti aktivitás, amely a nem szervezett területeken dolgozók védelméről gondoskodik a hagyományos szervezett csoportokkal szemben; ez a fajta szakszervezeti aktivitás jellemzi például az oktatásban dolgozókat.

Egyik ismert végeredmény a versengő kollektív alku – bérharcok, amelyek valójában nem annyira munkavállaló és munkaadó, hanem inkább a munkavállalók különböző csoportjai között folynak. Ez a fajta bérverseny már önmagában súlyos inflációs tényező. Minél inkább tagságuk közvetlen anyagi igényeit képviselik a szakszervezetek bérköveteléseikkel, lemondva nagyobb szabású politikai célokról, annál inkább hajlamosak lesznek ugrásszerűen növelni béremlési

igényeiket. Így minden egyes szakszervezet az élre akar kerülni, s megdő annak a valószínűsége is, hogy a vezetés üresfejű hangadók kezébe kerül. A kollektív alkuban rejlő erőt közvetlenebb módon használják fel a csoport önös érdekeinek maximális érvényesítésére.

Így, paradox módon, a fizikai dolgozók azonosulása a piaci rendszer céljaival veszélyezteti annak gazdasági stabilitását, mivel a feljebbjutással nem kecsgetető állásokban dolgozók csak a kollektív alktól remélhetik sorsuk jobbrafordulását; viszont teljes, vagy majdnem teljes foglalkoztatottság esetén a kollektív alku aláássza a piaci rendszer harmóniáját és részrehajlásmentességét, de talán még stabilitását és hatékonyságát is. Hagyományos, individuális, középosztálybeli célrendszere megvalósításához csak a népesség egy kis része alkalmazhat hagyományos, középosztálybeli, individuális eszközöket.

A középosztálybeli értékrendszer elterjedését a széles néptömegek körében – ezt a mindig is a burzsoá kapitalizmus végső biztosítékának tekintett folyamatot – fly módon lefékezik a modern munkamegosztás állásstruktúrájának aszimmetriái.

A karrierrel nem kecsgetető állásokban dolgozók arra kényszerülnek, hogy individualisztikus eszközökkel ériék el középosztályra jellemző céljaikat. De a *burzsoalizálódás* látens folyamatát gátolja egy másik tényező is. Ez pedig túlkeresletet hoz létre olyan javak és lehetőségek iránt, amelyek természetükénél fogva csak egy kisebbség számára lehetnek hozzáférhetők.

A növekedési folyamat kezdeti szakaszaiban, amikor a széles néptömegek igényei főleg anyagi javak megszerzésére irányulnak, gazdasági haladásuk üteme általában meghaladja az akkori elit középosztályét,¹⁸ mivel az nem képes emelni pozicionális javainak összefogyasztását, s ezeket a ritka javakat még az alulról jövők versenyétől is féltenie kell. Akik már tagjai az elit középosztálynak, azok abszolút értelemben a gazdasági növekedéstől még akkor is elesnek, ha a nemzeti jövedelemből való relatív részesedésük nem csökken: az általuk vásárolt dolgok aránytalanul drágábbak lesznek és/vagy minőségük romlik. Ennek a folyamatnak egyik legjelentősebb példája a házi szolgák tartásának egyre növekvő költségei. A középosztály zúgolódásának minden bizonnyal valós alapja volt.

Mégis, bár a gazdasági verseny győztesecinek előnyét lecsökkenti az áldozatokkal járó pozícióharc, magának az előnynek a fennmaradása éppen ezeknek az áldozatoknak köszönhető. A pozicionális előnyökért folytatott harc nem hoz létre új termékeket, és mivel meghosszabbítja az előnyökhöz vezető akadálypályát, senkinek nem előnyös – tulajdonképpen egy negatív összegű játék. A játék relatív nyertesei mindenesetre a legvastagabb pénztárcával rendelkezők lesznek, és azok, akik a versenyben később mutatkozó dolgokból a legtöbbet halmozta fel.

Az utóbbi kategóriába nem csak gyönyörű fekvésű földbirtokok, vagy híres festmények birtoklása tartozik, hanem azok az – öröklésből vagy környezetből fakadó – előnyök is, amelyekkel a család járulhat hozzá az egyén boldogulásához. Ha a túlzásba vitt versengés miatt meghosszabbodik a pálya vagy magasabbak lesznek a gátak, attól a korábbi győztesek előnyös helyzete még megmarad, bár helyzetük többé már nem olyan biztos, mint mikor még övék volt a pálya.

Az idetartozó, kisebbségi javakért folytatott versenyben tehát az újonnan indulók helyzete a legelőnytelenebb, mivel mások már vastagabb pénztárcával és szilárd pozíciókkal rendelkeznek. A néptömegek újkeletű igényei nagy valószínűséggel kielégítenek maradnak; így aztán vásárlóerejük fokozására irányuló követeléseik erősödnek meg.

A középosztály célrendszerének kiterjesztése tehát túllépte a középosztály lehetőségeit. A középosztálybeli életstílus elérésére irányuló mértéktelen követelések csak fokozzák a mindig fennálló inflációs nyomást. Azokon a területeken, ahol a kollektív bérigények mögött meghúzódó egyéni fogyasztási vágyak tárgyai a korlátozott kínálatú pozicionális javak – iskolák, amelyek jó esélyt adnak az áhított álláshelyek megszerzéséhez, lakások, amelyek az áhított negyedekben épültek – ezeken a területeken az ilyesfajta igények örökösen kielégítetlenül maradnak. Az I. részben tárgyalt mechanizmus működése következtében, állandóan növekvő reáljövedelem (abban az értelemben „reál”, hogy mindig kiigazítjuk, egy jelen- vagy múltbeli tipikus fogyasztói kosár árindexcmen segítségével) szükséges ahhoz, hogy az általános jólét emelkedése mellett is szilárdan birtokolni lehessen valamilyen meghatározott előnyt a pozicionális szektorban.

Mindez azt eredményezi, hogy a kollektív bérkövetelések nem csak a – már említet – alkudozások kiváltotta ugrásszerű béremelések miatti infláció hatására kell, hogy felerősödjének, de gerjeszteni fogja őket a „reál” növekedés is, mivel a korlátozott kínálatú javakért folytatott verseny hevesebbé válása növeli azok árait is, avagy csökkenti minőségüket. Amit a közgondolkodás gazdasági sikernek tart, ilyen módon valójában kielégítetlenséget, feszültséget és inflációt keltő tényezőket jelent.

IV.

A gazdasági egyenlőség a huszadik század egyik erőteljes politikai eszméje. Első hallásra nagyon figyelemreméltónak tarthatjuk ezt. A gazdasági egyenlőség eszméje azonban nem egyszerűen nehezen megfogható, hanem alapvetően meghatározhatatlan. A politikai egyenlőség, a jogi egyenlőség, de még a társadalmi egyenlőség is viszonylag egyértelmű fogalmak. Gazdasági egyenlőség – de kié, az egyéné vagy a családé? És mi legyen egyenlő – a jövedelem, az erőfeszítés plusz szakképzettséghez viszonyított jövedelem? Milyen időszakra vonatkozzon az egyenlőség – egy pillanatra vagy egy életre? Gyakran leírták már, hogy a gazdasági egyenlőség egy torzszülött szörnyeteg. Ha igen, láthatólag az erősebbek közül való. Másfajta visszatetszést éreznek azok, akik kitartóan úgy vélekednek, hogy a gazdasági egyenlőség értelmetlen célt jelent, de egyben el is keserednek, látva, hogy valójában milyen keveset haladtunk megvalósulása felé.

Azt várnánk, hogy a gazdasági egyenlőségnek, mint célnak a meghatározhatatlansága idővel csökkenteni fogja hívei lelkesedését. Nem ez történt.

Jelentős időszakokra a lelkesedés valóban alábbhagyott – nagyjából olyankor, amikor a gazdasági növekedést működőképes és hatékony alternatívának tekintették a készletek olyan redistribúciójával szemben, amely a legalul levők álláspontját veszi alapul. Mint azt korábban megállapították, a növekedési alternatíva eredendően kevésbé megosztó hatású; közmegegyezést ígér, olyan játékokat, ahol győztesek vannak abszolút vesztesek nélkül, felfelé nivellálást lefelé nivellálás nélkül, a haszon elosztására vonatkozó politikai beleszólást olyan fundamentalista politika helyett, amely az összes létező készlet redistribúcióját tekinti feladatának.

A fejlődés útjának óriási politikai előnye az ellenzék minimalizálása, amiért is feltehetőleg az elosztás útjánál mindaddig népszerűbb marad, amíg betartja ígéretét. Nagyjából ez történt az Egyesült Államokban az első világháború utáni évtizedben – de általánosságban ez volt jellemző az Egyesült Államok és a fejlett nyugat-európai országok gazdaságaira is a második világháborút követő két évtized során. A hatvanas évek végén azonban a „ki mit kap” kérdése újult erővel tért vissza. Ez az ismételt felbukkanás nem a gazdasági növekedés összeomlásának tudható be – ahogy ez 1929-ben olyan hirtelen bekövetkezett – mégcsak nem is határozott lelassulásának. A 70-es évek közepén a nyugati országokat legsúlyosabb háború utáni válságukba taszító inflációs krízis maga is részben annak volt köszönhető, hogy felszínre tört a szegény néprétegek politikai és gazdasági nyomása annak érdekében, hogy megkapják általuk méltányosnak tartott részüket. A második világháborút követő negyedszázad során a fejlett gazdaságok a nemzeti össztermék növelésében kiemelkedő eredményeket értek el. Akkor hát miért vált ismét központi kérdéssé a gazdasági egyenlőség kezelhetetlen és viszályokat szító koncepciója?

A legáltalánosabb magyarázatot a politikai dimenzióban kereshetjük. A konzervatív kritikusok egyetértenek a radikálisok szószólóival abban, hogy a gazdasági egyenlőség mozgalmanak hajtóerejét nem a gazdaságban kell keresnünk, hanem az általános egalitárius tendencia természetesen fejlődésben. A gazdasági egyenlőség mozgalma folytatása, de talán betetőzése az eredetileg Rousseautól kiinduló egyenlősítési törekvésnek. Burke, és követőinek hosszú sora kezdettől fogva úgy vélekedtek, hogy ez a törekvés káros vadhajtása a modern racionális szellemi mozgalomnak, amelyhez tartozik. Az a tény, hogy a gazdasági egyenlőség elérésére tett minden gyakorlati próbálkozás gazdasági holtpontra jutott, azt mutatja, hogy ezeknek a törekvéseknek politikai gyökerei voltak.

Az, hogy a gazdasági egalitarianizmusnak nyilvánvalóan nincsenek racionális gazdasági alapjai, a növekedési folyamat elfogadott elméletével magyarázható, különösen azzal a részével, amely szerint a növekedés a rendelkezésre álló, közelebből meg nem határozott fogyasztói javak

tömegének állandó szaporodását jelenti – vagyis a tetszés szerinti módon kifejezett nemzeti össztermék növekedését. Ennek a növekedési folyamatnak statisztikai tulajdonsága, hogy a felhalmozódásnak már egy viszonylag rövid szakasza is magasabb szintre emeli az alacsony jövedelmű néptömegek fogyasztását annál, mint ami a magasabb jövedelműek összes feleslegének szétosztásakor keletkezne. Ez a növekedés redistribúció feletti előnyének durva, de klasszikus esete, ami a közvélemény vitáiban újra és újra felszínre kerül, és mindannyiszor a tökéletes újdonság lélegzetállító erejével hat.

A könyvben kifejtett tételek két fő módon minősítik a gazdasági növekedés elméletét és ígéretét.

Először is – a jólét paradoxona ez – fejlett gazdaságokban a növekedési folyamat beéptített frusztráló elemeket hordoz: az általános jellegű és hosszabb időre fenntartott növekedés teljes mértékben nem váltja be ígéretét. A növekedési folyamat a társadalmi hiány korlátjába ütközik. Másodsorban – a vonakodó kollektívizmus – magának a növekedési folyamatnak a fenntartása, olyan morális előfeltételek függvénye, amelyeket a növekedés saját sikerei veszélyeztetnek, individuális étosza következtében. A gazdasági növekedés aláássa saját társadalmi alapjait. Ez a két tényező jelenti tehát a növekedés kettős társadalmi korlátját.

A társadalom szociális alapjait az erkölcsi legitimitáció képezi. A liberális kapitalizmus erejét bizonyította az, hogy fel tudta számolni a jutalmak osztogatásának nyílt etikai elvét. Ezt az autonóm, szabályozatlan folyamatok pozitív kimenetele igazolta. Mai formájában az igazoláshoz nem feltétlenül szükséges az, hogy a piacgazdaság minden eleme között természetes harmónia legyen. Az igazolást inkább az jelenti, hogy a rendszer tartós gazdasági növekedésre képes. A társadalmi harmónia ezúttal dinamikus kontextusban jelenik meg: *idővel* mindenki jól jár. De ez a fajta erkölcsi legitimitáció nem járhat együtt „társadalmilag korlátozott” növekedéssel, mert az hosszabb idő alatt sem hajtja végre a minden igazoló egyenlősítést, ami eredetileg a zavartalan fejlődés ígérete, s ezáltal erkölcsi legitimitációja is.

Ez a tétel megmagyarázza, milyen gazdasági nyomás hatására lép elő a homályból időről időre az elosztás kérdése, amely egyébként általában érdektelen. A szegény néprétegek számára a növekedés csak korai szakaszaiban helyettesítheti a készletek redistribúcióját, addig, amíg a kielégítetlen biológiai szükségletek elsőbbsége fennáll.

Ezen túlmenően már meggyengül az a konszenzus, amely a nem redistribúcionális gazdasági növekedés politikája mögött áll. Az egyik kulcsszektorban – a pozicionális szektorban – nem létezhet felfelé nivellálás. Az ember pozíciója az emelkedőn elfoglalt helyétől függ, a felfelé vagy lefelé nivellálást pedig maga az emelkedő teszi lehetetlenné.

Ez a magyarázata annak, miért vetődik fel a gazdaság elosztásának problémája unos-untalan. Nem arról van szó, mintha az egyenlő elosztás megvalósítására tett intézkedések egyre inkább helyénvalók lennének. A pozíciókért folytatott versengés zárt szektorban vagy rendszerben végbemenő, vezető szerepért vagy különleges előnyökért folytatott harcot jelent, ez pedig pusztán természeténél fogva teremt „keresletet” egy olyanfajta egyenlőtlenség iránt, amely ennyire közvetlen módon az anyagi javak keresletében nem nyilvánul meg. Minden materiális igény kielégíthető, ha az össznépi tortát elég nagyra növeljük. Nyilvánvaló, hogy a növelés következményei maguk is érintik a jövedelemelosztást, például módosíthatják egy bizonyos jutalmazási rendszer munkára vagy takarékosagra ösztönző várható hatását. A következményként fellépő hatások miatt bizonyos jutalmazásbeli különbségeket vagy egyenlőtlenségeket „funkcionálisnak” nevezhetünk a szó valódi, nem apologetikus értelmében. Ameddig az egyenlőtlenségek hozzájárulnak az össznépi torta növeléséhez, addig mindenki hasznára fejtik ki hatásukat. Eszerint elméletben léteznie kell egy optimális egyenlőtlenségi mértéknek, a probléma az, hogyan lehet ezt megállapítani.

A pozicionális verseny tönkreteszi ezt a fogalmi harmóniát. Az egyenlőtlenségek immár közvetlenül kapcsolódnak az egyén igényeihez: itt egyik ember nyeresége a másik ember kára. Akik már a nyertes oldalon vannak, vagy hamarosan oda kerülnek, azok megerősödhetnek abban az elhatározásukban, hogy a jövedelem-, gazdaság- vagy gazdasági pozícióbeli különbségeket fenntartani vagy növelni kell. A vesztes oldalon állóknak ugyanennyi okuk lesz úgy vélekedni, hogy csökkenteni kellene pozicionális versenybeli hátrányait.

Virágkorában a liberális kapitalizmus működési tere az igények kettős, egymástól elkülönülő rendszere volt – az élet alapvető tényezőinek kollektív javítása, és a felsőbb szférákba való egyéni felemelkedés. A kisebbség által követett teljes burzsoá éthoszt preburzsoá konvenciók és erkölcsök is támogatták. Amint az éthosz fontos alkotóelemei egyre általánosabban elterjedtek; amint a termelékenység általános szintje emelkedett, egyre fokozva ezzel a pozicionális javak és lehetőségek megszerzésére irányuló nyomást, és amint az egyéni karrier háttérbe szorításának preburzsoá hagyománya egyre inkább a távoli múlté lett – úgy csökkent minden egyes ilyen tendencia eredményeképpen a piaci rendszer nyújtotta hatékonyság.

Korábbi elmzésünk főbb megállapításait összegezve az alábbi végkövetkeztetésekre juthatunk. A piaci liberalizmusnak azt a képességét, hogy az általa közvetített egyéni gazdasági igényeket az elvárt módon, zökkenőmentesen és harmonikusan elégíti ki, nem tekinthetjük általánosan jellemzőnek, még akkor sem, ha az állami beavatkozás korrigáló intézkedései segítik ebben. Inkább különleges esetnek látszik, amit az az átmeneti fázis hozott létre, ahol politikai, de még inkább gazdasági korlátozások a burzsoá aspirációkat csak egy elenyésző kisebbség számára tették megvalósíthatóvá, és amelyben a piaci társadalom éthoszáat még erősen befolyásolta a preburzsoá erkölcsiség. A liberális kapitalizmus által felszabadított belső erők nyomást fejtenek ki annak érdekében, hogy a gazdasági előnyök elosztási rendszere tudatos alátámasztást nyerjen, ez a nyomás pedig aláássa a rendszer egyensúlyát és hajtóerejét.

Ebben áll a rendszer jelenlegi válsága.

(A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Hirsch, F.: *The Liberal Market as a Transition Case* /In: Hirsch, F.: *Social Limits to Growth*, London, 1977. 161-177.p./).

Jegyzetek

1. Arthur Marwick: *Britain in the Century of Total War 1900-60* (London, Bodley Head, 1968.); Richard M. Titmuss: *Social Policy 1939-45*. (1950.) (London, Allen and Unwin, 1974.)
2. Az analógia alapjául szolgáló szabályozott játékokban elég egyértelmű a válasz. Olyasmiről van szó, mint 100 méter futásának a képessége, meg a többi hasonló. De az élet nevű játékban? Milyen hátrányokat kell eltüntetni? Az esélyegyenlőség korai, teljesen burzsoá felfogásában a születésből fakadó jellemzőket emelték ki: az öröklés következtében előálló megkülönböztetett státuszt vagy szerepet. De hamarosan kiderült, hogy a másik öröklésből fakadó előny, a gazdagság éppen olyan fontos lehet, és ha hiányzik vagy kevés, az éppen akkora, meg nem érdemelt hátrányt jelent.
Modern kutatások megállapították, hogy a szülők intelligenciaszintje vagy a családi környezet is komoly előnyöket adhat; életpályájuk megkezdésekor a gyerekek esélyei nem egyenlők, sem a böcsődében, sem az iskoláskor kezdetén. És akkor még nem szóltunk azokról az öröklött vagy környezeti hatásra kialakult tulajdonságokról, amelyek egy-egy esetben döntő módon befolyásolhatják az egyén gazdasági eredményeit – eltérő egészségi állapot, önfegyelem vagy önuralom, esetleg fizikai erő? Ha a versengés nem veszi figyelembe az induláskor meglévő képességek – amelyek nem azonosak azzal, ahogyan a versenyben majd felhasználják őket – különbségeit, akkor nevezhetjük-e egyenlő esélyt adó versenynek? Végül pedig, ha találnánk módszert az egyéni képességek kihasználhatóságának, vagyis a kifejthető erőfeszítéseknek a le mérésére, akkor hogyan minősítenénk magát az erőfeszítés képességét?
Az öröklött letargia kisebb hátrány-e, mint az öröklött fizikai gyengeség? Világos, hogy ha a gazdasági esély fogalmát tényleg komolyan vesszük, akkor bármiféle természetes akadályba ütközés nélkül a végeredmény egyenlőségéhez jutunk. Ez az oka annak, hogy akik tartanak a „végeredmény egyenlősége” kritérium káros hatásaitól, joggal gyaníthatják, hogy az esélyek egyenlősége valójában gazdasági elv, maguk pedig csak olyanfajta politikai elvek megvalósulását támogatják, mint a törvény előtti egyenlőség, a közalkalmazotti állások mindenki számára elérhetővé tétele, hasonlóképpen bármely állás betölthetővé tétele bárkivel, aki versenyezni kíván érte. Nem egyenlő indulás, de az indulás általános lehetősége: a hozzáférhetőség egyenlősége. Részletesen ld: Friedrich A. Hayek: *The Constitution of Liberty* (London, Routledge and Kegan Paul, 1970.) 91-95. old.
3. „Angliában és Anglián kívül, Macaulaytól Misesig, Spencertől Sommerig, nem akadt egyetlen militáns liberális sem, aki ne fejezte volna ki azt a meggyőződését, hogy az ösznapi demokrácia a kapitalizmus számára veszélyt jelent.” Karl Polanyi: *The Great Transformation* (1944.) (Boston, Beacon, 1970.) 226. old.
4. Walter Bagehot: *The English Constitution* (1867.) (London, Collins Fontana, 1963.). Bevezetés a második kiadáshoz (1872.) 277. old.
5. *The Economic Consequences of the Peace* (1919.) Válogatott írások II. 11-13.

6. Tawney: *Equality*, 120. old. Tawney erőteljesen támadta azt az ide vonatkozó feltételezést, amely szerint a jövedelem szétosztásának termelésnövelésére lenne az ára. Úgy vélte, hogy az egyenlőbb elosztás eredményeként csökkenni fog az ellenségeskedés és a gyanúsítgatás, miáltal elhárulnak a termelés növelésének addigi akadályai.
7. Tawney volt a legkifinomultabb és legbefolyásosabb szószólója ennek az iskolának. A kulcsszövegeket lásd: *The Acquisitive Society* (1920.) (New York, Harcourt, 1959.) és *Equality* (1931.).
8. „A vulgáris szocializmus (majd belőle a demokrácia egy része) váltotta fel a burzsoá közgazdászoknál azt a nézetet, amely szerint az elosztás független a termelési módtól.” Karl Marx: *Critique of the Gotha Programme* (1875.) (New York: International Publishers, 1966.) 11. old.
9. Simon Kuznets: „Economic Growth and Income Inequality” *American Economic Review* (1955. március); Lee Soltow: *Long Run Changes in British Income Inequality* *Economic History Review* (1968.); U. S. Council of Economic Advisers: *Distribution of Income Annual Report: 1974*. 5. fejezet; Atkinson: *Poverty and Income Inequality in Britain*, Royal Commission on the Distribution of Income and Wealth, Report, I. kötet, Cmnd 6171, 1975.; J. D. Smith és S. D. Franklin: *The Concentration of Personal Wealth, 1922-1969*, *American Economic Review, Papers and Proceedings* (1974. május).
10. Young és Willmott: *The Symmetrical Family* p. 20. Az időeltolódással történő automatikus egyenlősödést határozottan leszögezte Hayek: „Csak azért építhetünk utat ma a kevésbé szerencsések vagy kevésbé energikusak számára is, mert az úttörők egyszer már végigmentek rajta ... Ma még a legszegényebbek is annak köszönhetik viszonylagos anyagi jólétüket, hogy a múltban egyenlőtlen volt.” Hayek: *The Constitution of Liberty* 40-46. old.
11. Nicholas Tomalin, *Sunday Times* (London) 1972. december 31.
12. Vizsgáljuk meg a következő jóslatot, amely a Maria Clawson–Peter Hall szerzőpáros egyik legfontosabb könyvéből való (*Planning and Urban Growth: An Anglo-American Comparison*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1973.):
 „Sok családnak vagy egyénnek lesz egy második, harmadik, vagy éppen negyedik otthona – különböző évszakokra, különböző célokra, különböző helyeken. Egy városi lakás a központban, munkavégzés utánra, egy a külvárosban, tágassága és elszigeteltsége miatt, hétvégekre, egy a hegyekben a nyári, egy a tengerparton a téli vakációra; az a luxus és azok a lakáskörülmények, amelyek ma még csak az igazán gazdagokra jellemzőek, elérhetővé válhatnak az össznépszerűség egy sokkal nagyobb része számára.” (273. old.) Ezt a fejlődést azért tartották lehetségesnek, mert az egy főre jutó reáljövedelem megkettőződésével számoltak.
13. Ezt illusztrálja egy nagyszabású, tipikusnak mondható kutatási felmérés London jövőbeli közlekedési szükségleteiről (Nagy-London Tanácsa: *Movement in London*, 1969.). A felmérés kiindulópontja az a – Nagy-Britanniában és más országokban is megfigyelt – szoros statisztikai összefüggés volt, ami a jövedelemszint és autó birtoklása között áll fenn. A relatív ármozgások és a gazdasági növekedés hatására feltételezett jövedelememelkedés következtében – jósolta a felmérés – az autók száma megduplázódik 1961. és 1985. között, amikor is a háztartások 68 százaléka rendelkezik fog legalább egy kocsival. Ezeket a tervekkel a fogyasztói igények tükröződésének tekintették. Mivel egy bizonyos ponton túl az autók iránti igény saját magát táplálja – mert elterjedése rontja a tömegközlekedés minőségét és emeli költségeit – az ilyesfajta akciók nagyban valószínűsíthetőek azoknak a döntéseknek a kis zsarnokságát, amelyeket az ember nap mint nap meghozni kényszerül. A nagybani döntés – sok autót kevés tömegközlekedéssel, vagy sűrű tömegközlekedés kocsik nélkül – elméletben a társadalmi tervező által bármelyik irányban meghozható, a gyakorlatban azonban ezt a szabadságát aláírásának a sok kis individuális elhatározásnak a kivetítése, amelyeket piaci hatásokra adott válaszként fogalmaznak meg.
14. Fly Chinov: *Automobile Workers and the American Dream* (New York, Doubleday, 1955.); W. G. Runciman: *Relative Deprivation and Social Justice* (1966.), (Harmondsworth, Eng., Penguin 1972.), David Lockwood: *The Black Coated Worker* (London: Allen and Unwin, 1958.), John Goldthorpe and David Lockwood: *The Affluent Worker*, 1-3. kötet (Cambridge, Engl.: Cambridge University Press, 1966. és 1969.).
15. Alfred Marshal: *The Future of the Working Classes* (1873.) in A. C. Pigou: *Memorials of Alfred Marshal* (London, Macmillan 1925.) 101-118. old. A. H. Halsey szerint ez az esszé: „klasszikus példája az oktatás és a társadalmi osztály összefüggését tárgyaló liberális elméleteknek”, amelyeket ő a következőképpen foglal össze: „a gazdasági növekedés az oktatáson keresztül valószínűsíthetően az osztályok eltörlését, azáltal, hogy mindenkit az úriemberek szintjére emel föl”. A. H. Halsey: *Education and Social Class in 1972*, in Kathleen Jones ed. *Year Book of Social Policy in Britain*, 1972. (London, Routledge and Kegan Paul, 1973.).
16. Goldthorpe és Lockwood: *The Affluent Worker*; Runciman: *Relative Deprivation and Social Justice*, 6. fejezet. A politikai burzsoalizálódás nyers elméletét elvetik a következő műben is: David Butler és Donald Stokes: *Political change in Britain* (1969.), Harmondsworth, Eng. Penguin 1971., ötödik fejezet. Ez a tanulmány felmérések adatai alapján azt állítja, hogy bonyolultabb a kapcsolat a dolgozók foglalkozása és választott politikai pártjuk között. Különösen kihangsúlyozza a szülők pártbeli hovatartozásának fontosságát. Ez feltehetően magyarázatot ad arra, miért vesztett a Munkáspárt lényegesen kevesebb szavazatot a fiatalok, mint szüleik körében, mivel az utóbbiak abban az időben nőttek fel, amikor a Munkáspárt még nem játszott jelentős politikai szerepet.
17. Lockwood megjegyzi, hogy a brit bankokban dolgozók szakszervezetekbe tömörülését már 1919-ben is legalább annyira a bankok fuzionálását követő bürokratizálódásnak tudták be, mint a bérköveteléseknek. Egy korabeli szakszervezeti lapot idéz: „A hideg, személytelen bánásmód kedélyromboló hatása a legnagyobb sérelme (a bankban dolgozóknak). Végigvonul egész férfikorán, ő pedig egy lélektelen mechanizmus aprócska alkatrészévé degradálódik.” Lockwood: *The Black Coated Worker*, 147. oldal.
18. Értve ezalatt azokat az embereket, a felsőbb osztályokat is, akik a pozicionális javakhoz nehézségek nélkül hozzájuthatnak.